

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 94(477.54)«1914/1915»:316.654

Д. М. Чорний

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПАТРІОТИЗМ, ПОЖЕРТВУВАННЯ, ПИЛЬНІСТЬ: СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1914 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1915 рр.)

У статті розглядаються суспільні настрої населення Харківської губернії на початковому етапі Першої світової війни. Головна увага приділена участі жителів Харкова в організації гуманітарної підтримки пораненим та родинам призваних на фронт воїнів. Розглянуто заходи місцевої влади щодо протидії поширенню чуток, реакція різних категорій населення на рішення уряду, морально-політичну атмосферу та розгортання кампанії із пошуку ворогів на конкретних прикладах стосовно місцевих мешканців та біженців.

Ключові слова: Харківська губернія, місто, місцеве суспільство, гуманітарна допомога, чулки, німці, адміністративне покарання.

В статье рассматриваются общественные настроения населения Харьковской губернии на начальном этапе Первой мировой войны. Главное внимание уделено участию жителей Харькова в организации гуманитарной помощи раненым и семьям призванных на фронт воинов. Рассмотрены мероприятия местной власти по противодействию распространению слухов, реакция разных категорий населения на решения правительства, морально-политическая атмосфера и развертывание кампании по поиску врагов на конкретных примерах относительно местных жителей и беженцев.

Ключевые слова: Харьковская губерния, город, местное общество, гуманитарная помощь, слухи, немцы, административное наказание.

The article deals with the public mood of the population of the Kharkiv Province in the initial phase of the First World War. The main attention is paid to the participation of the Kharkiv city dwellers in the humanitarian aid to the injured men and the families of soldiers called to the front. The activities of local authorities to combat the spread of rumors are reviewed. The reaction of the different categories of the population on the government decisions, moral and political atmosphere are studied. The campaign to search for enemies with specific examples concerning local residents and refugees is examined.

Keywords: Kharkiv province, city, local community, humanitarian aid, rumors, Germans, administrative punishment.

Відзначення 100 років від початку Першої світової війни для України має особливо трагічне забарвлення. Наша країна перебуває в стані війни, в ході якої ми стикаємося із типологічно близькими явищами в суспільно-політичному та повсякденному житті населення. Масовий призов на військову службу чоловічого населення, поширення бідженства, погіршення соціально-економічної ситуації, піднесення патріотичних настроїв та ініціативи населення в рамках волонтерського руху, циркуляція різноманітних чуток тощо стають нашим повсякденням. Так, приміром, у Харкові зустрічаємось із зверненням до візуальних образів доби Першої світової війни: на інтернет-сторінці харківського об'єднання волонтерів «Сестра милосердя АТО», які надають допомогу пораненим українським воїнам у місцевому військовому шпиталі, можна побачити жінку, одягнену в стилі «сестер милосердя» Російської імперії часів Першої світової війни.

У суспільстві, як і 100 років тому, вирують дискусії стосовно ставлення до держави-агресора, окупантів, тих представників населення, хто висловлює критичні думки щодо дій влади, панічні настрої. Тому, вважаємо, є актуальним звернутися до типологічно подібної ситуації, яка мала місце

на нашій землі в роки Першої світової війни, щоби допомогти відшукати шляхи виходу з морально-психологічної кризи, в якій перебувають наші сучасники.

Попри зростаючу увагу в Україні до питань історії Першої світової війни, повсякденне життя населення міст і сіл, життєві практики доби залишаються малодослідженими. На сторінках наукових публікацій радянських часів війна була представлена перш за все крізь призму діяльності РСДРП, страйкового руху робітників на головних підприємствах Харкова [10, с. 22, 89-91, 246, 301; 11, с. 395, 433-434, 630-631; 16; 19]. Суспільна атмосфера за таких умов подавалася однобічно, винятково під кутом зору антивоєнних настроїв, які, стверджувалося, були притаманні з перших днів війни більшості людей. В українській історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. головними сюжетами стали протистояння українського політичного руху із Імперією [12, с. 120-131; 14], економічний розвиток земель підросійської та півдавстрійської України [1; 21; 22, Т. 3, с. 440-445, 500-502, 672-673]. Протягом останніх років зросла кількість публікацій, що стосуються політики центральної влади Імперії в роки війни, біженства, громадської благодійності [1, с. 536-562; 5, 6, 7, 8, 9, 15, 18, 23]. Повсякденню життя населення міст і сіл тилкових регіонів у добу війни присвячені поодинокі публікації, основані переважно на загальноукраїнському матеріалі або деяких великих міст (Київ, Одеса) [2, 3, 4, 17, 20]. Тому, враховуючи стан історіографії проблеми, в даній статті ми зупинимося на таких недосліджених аспектах повсякденного життя населення Харкова та губернії 1915 р., як суспільні настрої у ставленні до війни та ворога, виявлення представниками влади, громадянами незадоволених політикою уряду.

Головними джерелами нашого дослідження є матеріали фондів Канцелярії Харківського губернатора (фонд 3), Управління поліцмейстера м. Харкова (фонд 52) Харківського обласного державного архіву та місцевої преси – газет «Харьковские губернские ведомости» і «Южный край».

Коли 19 липня (1 серпня) 1914 р. Німеччина оголосила війну Росії і розпочались бойові дії, мало хто з жителів Харківської губернії думав, що війна триватиме не один рік і призведе до руйнівних наслідків. Місцеве населення в абсолютній більшості зайняло патріотичні позиції, щиро відгукнулося на заклик допомагати фронту. Вже у липні Міська дума виділила 30 тис. руб. для забезпечення осіб, призваних на військову службу, та 100 тис. руб. для надання допомоги пораненим. Членами біржового товариства було зібрано на потреби війни 40 тис. руб. [26, 1914, 24 июля, 25 июля, 31 июля]. Протягом перших десяти днів серпня на потреби родин воїнів від місцевого суспільства надійшло пожертв на суму 55,1 тис. руб. [26, 1914, 14 авг.]. Створене у Харкові Товариство допомоги постраждалим на війні солдатам із серпня 1914 р. по січень 1915 р. зібрало пожертв на суму понад 17 тис. руб. [26, 1915, 10 февраля]. Потреба в коштах, у широкій участі громадськості була нагальною, адже вже станом на кінець серпня до міста прибули 24 поїзди із понад 10,2 тис. пораненими. Чимдалі тривала війна, повідомлення місцевої преси про прибуття чергового ешелону перетворилось на повсякденне явище, і, можна припускати, не викликало такого психологічного шоку та патріотичного піднесення, як у перші місяці війни. У другій половині 1914 р. в місцевому суспільстві активно обговорювали необхідні витрати на утримання шпиталів. Харківське товариство «Швидкої допомоги» організувало лазарет на 22 ліжка, на обладнання яких виділило по 91 руб., що сумірно із витратами, які визначав комітет Всеросійського союзу міст [26, 1914, 26 авг., 8 ноября].

Станом на 1 січня 1915 р. на «попечении» Харківської міської комісії із догляду за родинами запасних, призваних на війну, перебувало 5136 сімей [26, 1915, 4 марта]. Як зазначали організатори обчислення населення Харкова, проведеного 10 травня 1916 г., «кількість мобілізованого населення не може бути точно встановлено» [13, с.8]. Загалом по губернії до війська станом на травень 1916 р. було призвано майже 292 тис. осіб [28, Ф.3, оп. 287, спр. 5857, арк. 60].

1915 р. приніс важкі випробування. Армія Російської імперії зазнала нищівної поразки і почала відступати. Із західних окупованих районів держави на Схід, на Харківщину зокрема, сунув потік біженців та евакуйованих, які приносили із собою специфічні настрої. Серед тих, хто опинився на території губернії, переважали німці, поляки, українці. Винятково строкатим був соціальний склад тих, хто потрапив у регіон: представники бюрократичного апарату із Царства Польського, студенти та викладачі Ново-Олександрійського інституту, робітники та службовці заводів та фабрик

Варшави, Риги, чорнороби [28, Ф. 52, оп. 1, спр. 577, арк. 178-185, 288], кримінальні елементи. Приплив останніх суттєво погіршив криміногенний стан угубернії [27, 1916, 22 июня], змушуючи владу вдаватися до незвичних для місцевого суспільства методів посилення заходів безпеки. Доповнювали міграційну картину військовополонені австрійсько-угорської та німецької армій.

Для контролю за ситуацією в тилу владою було вжито низку заходів. Так, 27 липня 1914 р. ухвалено «обов'язкові постанови» для жителів м. Харкова та Харківської губернії, згідно із якими «за поширення неправдивих чуток, що збурюють серед населення суспільну тривогу» передбачалося накладання арешту в адміністративному порядку на термін до трьох місяців [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5068, арк. 4]; 25 березня 1915 р. ухвалено обов'язкові постанови стосовно заборони розмовляти у публічних місцях німецькою мовою [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5164, арк. 5 зв].

Починаючи із 1915 р. у повсякденне життя Харківщини увійшло таке явище, як прояв пильності з боку патріотично налаштованих громадян щодо виявлення незадоволених або ворожих елементів. На хвилі цієї пильності розпочалося переслідування як місцевих мешканців, так і біженців, іноземців. Одне з перших проваджень такого штибу було розпочато щодо мешканця с. Дергачі поблизу Харкова Онуфрія Антоновича Кантемира у лютому 1915 р. Матеріали справи розкривають атмосферу напруги, підозрілості, нервовості, якою було пронизано суспільство під час війни.

Негласним шляхом поліція одержала інформацію, що О. А. Кантемир «поширює чутки спрямовані на осудження розпоряджень Уряду» [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5068, арк. 2-2зв]. Відшукалися два свідки поширення чуток О. А. Кантемиром, а згодом, 20 лютого, наспів донос [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5068, арк. 3]. У матеріалах, якими послуговувалася поліція, підводячи селянина під адміністративне покарання, містився такий головний доказ: О. А. Кантемир у присутності свідків заявляв, що «держава діє неправильно і незаконно, в тих родинах, де є чотири сини забирає всіх на війну, а в тих де є один не бере, хіба ж це законно» [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5068, арк. 3]. На підставі цього висловлювання селянин був підданий арешту на три місяці. Звертаємо увагу на абсурдність свідчення, записаного в протоколі допиту: логічно було б, якби він обурювався, що не підлягають призову в тих сім'ях, де є чотири сини, а забирають з тих, де є один годувальник або працюючий. Але ті, хто ухвалював рішення, не звернули увагу на таку дрібницю у протоколі. Поява подібного «ляпу», вважаємо, була обумовлена як недбалістю поліцейського пристава, що складав протокол, так і малограмотністю свідків і чиновника, що готував подання губернатору. Але не менш важливу роль відіграло бажання представників влади у колісці придушити будь-які прояви протестних настроїв, звітувати про порядок на своїй території. У разі відкритого судового процесу над селянином цей документ було би дезавуовано, а справу, щонайменше, відправлено на дорозслідування. Але людина рішенням, ухваленим в адміністративному порядку, опинилася за ґратами 7 березня 1915 р. Майже через три тижні, 30 березня, О. А. Кантемир подав клопотання на ім'я губернатора з проханням пом'якшити покарання. Він посилався на те, що його єдиного сина (!) було призвано до лав діючої армії, тож немає кому обробити землю та здійснити посівну. Останнє загрожує залишити сім'ю без засобів існування [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5068, арк. 7]. Губернатор не скасував покарання, дозволив лише «Звільнити на 2 місяці для посіву» [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5068, арк. 7]. Вражає той факт, що у матеріалах справи не містилося жодного доказу налаштованості О. А. Кантемира проти війни або політики уряду. Він висловлював лише нерозуміння, незадоволення конкретним фактом. Можливо, він здійснював це надто емоційно. Але «градус» емоційності його висловлювань неможливо уявити зі сторінок протоколів допитів та інших поліцейських документів. Та антидержавної пропаганди в його вчинку немає.

Поступово полем пошуку небезпечних елементів стали вулиці та ресторани Харкова. Підслухана розмова на гострі теми, обмін інформацією німецькою мовою перетворювалися на привід доправити у поліцію групу громадян. А потенційно «небезпечних» осіб ставало дедалі більше. Із загальної кількості зафіксованих Комітетом її імператорської величності Тетяни Миколаївни 2,7 млн біженців станом на грудень 1915 р., в 9 українських губерніях перебували 571,3 тис., або 21 %, при чому найбільша кількість – на території Катеринославської губернії – 227,9 тис., тобто 39,9 % та Харківської – 116,8 тис., або 20,4 %. Серед міст України найбільше біженців осіло в Харкові: у грудні 1915 р. – 42,1 тис., у той час як у Катеринославі – 33 тис. [6, с. 41, 61].

Поширеним явищем стали телефонні та письмові доноси у поліцію, затримання громадянами осіб, що спілкувалися німецькою. При чому жодних ознак існування особистих неприязних стосунків між затриманими і тими, хто ініціював або здійснив процес затримання, у поліційних справах немає.

Так, 3 травня 1915 р. студенти Університету М. П. Радковський та Б. М. Лизлов затримали і доправили до однієї з поліційних дільниць Харкова трьох німців-колоністів за те, що вони «на вулиці гучно розмовляли німецькою мовою» [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5164, арк. 3-3 зв.]. Як з'ясувало слідство, затримані були вислані з Варшавської губернії, належали до селянського стану та незабезпечених верств населення. Вони твердили, що не знали про заборону розмовляти німецькою мовою в публічних місцях. Але на підставі обов'язкових постанов на них було накладено штрафи у розмірі 10 руб. кожному. Оскарження покарання результатів не дало. Один з обвинувачених переховувався від поліції протягом багатьох місяців. Справа тривала до лютого 1916 р., поки наполегливість правоохоронців не принесла успіху і гроші не були стягнені із селянина І. А. Реннерта [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5164, арк. 19].

Одна з типових справ розпочалася 2 червня 1915 р. Власник Харківського ресторану «Мітрополь» повідомив поліцію, що у нього в закладі компанія з восьми осіб спілкується німецькою мовою. Серед присутніх були, зокрема, професор Харківського університету А. Г. Зоммер, кілька громадян Швейцарії. І хоча допитаний поліцією офіціант Ю. Мюллер пояснив, що «компанія, якій він прислужував, німецькою мовою сказала не більше двох фраз стосовно неякісного пива та щодо придбання вугілля для німецької кірхи, решта розмов велася винятково російською мовою» [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5213, арк. 2 зв.], все одно на всіх учасників було накладено покарання у вигляді штрафу в сумі 200 руб. або два місяці арешту. Як свідчать інші справи, за подібні вчинки можна було поплатитися висиланням у віддалені місцевості [28, Ф. 3, оп. 287, спр. 5219, арк. 3-3зв.].

Кампанія із «пошуку ворогів», зокрема через патріотичні протинімецькі настрої, набула в суспільстві значних масштабів. Вона торкнулася навіть тих представників, що трималися правомонархічних поглядів, як то професор А. Г. Зоммер [24, с. 279]. Деякі мешканці Харкова, наприклад, офіцер російської армії, німець Володимир Карлович Шнейдер, вимушений був змінити прізвище на більш «милозвучне» Шевельов, аби не наражатися на морально-психологічний тиск [25, с. 24].

Таким чином, можна говорити про те, що на початку Першої світової війни серед населення Харкова і Харківської губернії переважали патріотичні настрої. Громадські установи та рядові мешканці брали активну участь у допомозі фронту, пораненим, сім'ям призваних до лав армії шляхом пожертвування коштів. На початку 1915 р. у суспільних настроях стався злам у бік їх радикалізації, посилення неприйняття іншого, особливо німецького, яке сприймалося як «чуже». У пошуках незадоволених або ворожих елементів брали участь представники різних верств населення. Пильність проявляли службовці різних установ, власники престижних ресторанів, студенти, рядові мешканці, зокрема селяни. Аналіз документів свідчить, що за діями тих, хто переслідував місцевих мешканців та мігрантів, стояли, імовірно, міркування політико-патріотичного характеру. Вони щиро вірили в те, що поборюють небезпечні для держави настрої. Відверто ксенофобські або кар'єристські мотиви якщо і мали, то другорядне місце. До викриття ворожих настроїв людей підштовхували кризові явища, важкий психологічний стан, особливо через затягування війни та поразки російської армії 1915 р. Але документи свідчать, що критичні настрої мали місце. Вони були пов'язані із несправедливими рішеннями влади. Реакція поліції проявляла себе в проведенні слідства, розшуку винних, затриманні, реалізації здійснення покарань. Підставою для переслідування були негласні відомості, повідомлення свідків, затримання пильними громадянами та доставка у поліцію підозрілих осіб, анонімні доноси. Можна висловити припущення, що погіршення морально-психологічної атмосфери в суспільстві, яке відбувалось протягом війни, стало одним із чинників того громадянського протистояння, що розгорілося в наступні роки.

Література

1. Велика війна 1914-1918 і Україна: У 2 кн. – Кн. 1. Історичні нариси. – К. : ТОВ Вид-во КЛЮ, 2014. – 784 с.

2. Вільшанська О. Л. Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 245-254.
3. Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-70.
4. Джумиґа Є. Ю. Умови життя дітей в Одесі під час Першої світової війни (липень 1914 – січень 1917 рр.): соціально-економічний аспект / Є. Ю. Джумиґа // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2011. – Вип. 19. – С. 369-379.
5. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України, 2005. – Вип.9. – С. 61-86.
6. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914-1918 рр.) / Л. М. Жванко. – Х.: Вид-во ХНАМГ, 2010. – 359 с.
7. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918) / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець: Апостроф, 2012 – 568 с.
8. Загребельна Н.І. Велика війна: українство і благодійність (1914-1918 рр.) / Н. Загребельна, І. Коляда. – К. : Ін-т історії України, 2006. – 193 с.
9. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни [Текст] : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 20 с.
10. История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. – К. : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – 722с.
11. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К. : Українська радянська енциклопедія АН УРСР, 1966. – 1085 с.
12. Історія міста Харкова XX століття / [О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін.]. – Х. : Фоліо, 2004. – 686 с.
13. Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10-го мая 1916 года. – Х. : Типо-литография П. Д. Калугина, б. г. – 143 с.
14. Кириєнко О. Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914-1917) / О. Ю. Кириєнко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2010. – Вип. 17. – С. 165-170.
15. Кліщинський П. В. Примусова евакуація населення й майна з прифронтових зон губерній Правобережної України у червні-жовтні 1915 р. / П. В. Кліщинський // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України, 2009. – Вип. 16. – С. 151-158.
16. Кошик А. К. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и февральской революции / А. К. Кошик. – К. : Изд-во Киев. Ун-та, 1965. – 324 с.
17. Кульчицький С. Чому треба вивчати повсякденне життя / С. Кульчицький // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький : Б. В, 2010. – С. 10-11.
18. Лазанська Т. І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2009. – Вип. 16. – С. 196-240.
19. Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. – февраль 1917 г.: Сб. док. и матер. – К. : Наукова думка, 1966. – 435 с.
20. Ресент О. П. Перша світова війна XX ст. та українське суспільство / О. П. Ресент // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2005. – Вип. 9. – С. 15-20.
21. Ресент О. П. Перша Світова війна і Україна / О. П. Ресент, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.
22. Россия в Первой мировой войне. 1914 – 1918: Энциклопедия: В 3 тт. / отв. Редактор А. К. Сорокин. – М. : Политическая энциклопедия, 2014. – Т. 1: А – Й. – 823 с.; Т. 2: К – П. – 904 с.; Т. 3: Р – Я. – 744 с.
23. Тканко Т. В. Роль Київського обласного та місцевих військово-промислових комітетів у забезпеченні потреб фронту в роки Першої світової війни / Т. В. Тканко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України, 2007. – Вип. 13. – С. 149-155.
24. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
25. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги) : Спогади. Т. 1. – Х. ; Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль» видавництва М. П. Коць, 2001. – 428 с.
26. Харьковские губернские ведомости. – Х., 1914-1916.
27. Южный край. – Х., 1914-1916.
28. Державний архів Харківської області.